

UOT:94(479.24).

**QƏDİM VƏ İLK ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ
QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ-SİYASİ COĞRAFIYASI**

Nağıyev Elsevər Niyazi oğlu, Mehdiyev Eldar Musa oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
eldarmeh1@gmail.com

Xülasə: *Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərinin tarixini araşdırmaq elmi və siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə qədim və ilk orta əsrlər dövründə Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası təhlil olunmuşdur. Azərbaycanın tarixinin e.ə. III - II minilliyə dair yazılı mənbələrin kifayət qədər olmaması həmin dövrdə Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasının geniş şərhinə imkan verməsədə, etnoqrafik və toponomik məlumatların verdiyi imkanlar əsasında təhlillər aparmaq mümkündür. İlk orta əsrlər dövründə Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası ilə bağlı tarixi faktlar isə nisbətən daha genişdir və tədqiqatçılar tərəfindən elmi mübadiləyə daxil edilmişdir. Mövzu ilə bağlı aparılmış araşdırmalarda əldə olunmuş nəticələrə əsasən Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinləri- aborijenlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu əsaslı faktlarla təsdiqləmək mümkündür. Bu, isə həm Azərbaycan tarixi, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyasının hərtərəfli və elmi şəkildə araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Araşdırmanın hərtərəfli və məzmunlu təhlil olunması üçün bir sıra tarixi ədəbiyyat və mənbələrdən istifadə edilmişdir.*

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Basarkeçər, Qəmərli, Ağbaba, Qaraqoyunlu mahalı, Vedibasar, Zəngəzur, Göyçə, Gümrü.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Басаркечар, Гемерли, Агбаба, Каракоюнлунский район, Ведибасар, Зангезур, Гекча, Гюмрю.

Key words: West Azerbaijan, Basarkechar, Gamarli, Agbaba, Garagoyunlu district, Vedibasar, Zangezur, Goycha, Gyumru

Azərbaycanın tarixi torpaqları olan, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisinin aborijenləri olmuş Azərbaycan türklərinin tarixini araşdırmaq elmi və siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Azərbaycanın qərb sərhədləri mövzusunda tədqiqatlar apararkən ən çətin problemlərdən biri də mənbə məsələsidir. Məntiqi olaraq tədqiqatın mənbə bazasına yazılı qaynaqlar, arxeoloji və antropoloji materialları aid edirik. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, antik dövr Albaniyası ilə bağlı sırf dövrə aid olan yerli yazılı mənbə hələlik aşkar olunmayıb. Əlimizdə olan ən erkən yerli mənbə Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri hesab olunur ki, bu əsərdə Albaniyanın antik dövrü ilə bağlı yalnız epizodik məlumatlar verilmişdir, əsərdə daha çox erkən orta əsrlər dövrü Albaniyasından bəhs olunur. Albaniyanın antik dövrü ilə bağlı məlumatların böyük hissəsini isəyunan və latın dilli mənbələrdən təmin edilməyə çalışılmışdır.

Albaniya qərbdə İberiya ilə həmsərhəd idi. Antik müəlliflərin demək olar ki, hamısında Albaniyanın qərb sərhədləri ilə bağlı məlumat kimi onların qərbdə iberlərlə qonşu olması göstərilib. Albaniya dövləti formalaşana qədər ərazidə Kaspi (Xəzər) tipi olaraq xarakterizə olunan əhali qrupu yaşamışdır ki, müasir Qafqazda azərbaycanlılardan başqaikinci bir xalqla təmsil olunmur. Hələ ən qədim zamanlardan ərazidə Kür-Araz mədəniyyəti olaraq tanınan Erkən tunc dövrü mədəniyyəti yayılmışdı. Bu mədəniyyətin izləri Azərbaycan Respublikasından əlavə, Gürcüstanın və Ermənistanın şərq ərazilərində, Anadoluda, Şimali Qafqaz ərazisində, Cənubi Azərbaycanda da aşkarlanmışdır [2, s. 109]. Tədqiqatçıların bir qrupu Alazan (Qanıx) çayını, bir qrupu isə, İori (Qabırri) çayını iber-alban sərhədi olaraq

göstərir [30, s.113]. Lakin, bölgənin arxeologiyası, həmçinin əraziyə aid antropoloji nümunələr İori çayından qərbdəki müəyyən ərazilər, hətta Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər olan ərazilərin, Şərqi Ermənistanın bəzi ərazilərinin etnik albanların yaşadığı areala daxil olmasını göstərir. Xüsusilə e.ə. I əsrin sonu-əranın I-II əsrlərində baş verən hadisələri təsvir edən mənbələrdə bunu açıq şəkildə görmək olar. Erkən alban mədəniyyəti olaraq xarakterizə olunan Yaloylutəpə mədəniyyəti də yenə də Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq rayonlarını əhatə etmişdir. Maraqlısı odur ki, gürcü müəllifləri özləri də antik dövrlərdə Gürcüstanın şərq ərazilərindəki fərqli bir mədəniyyətin mövcudluğunu qəbul edir, bunu öz əsərlərində həlləndirirlər. Təbii ki, bu fərqli mədəniyyətin daşıyıcısı alban tayfaları olmuşdur. Antik dövrlərdən başlayaraq şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə Dəryal keçidinə qədər olan ərazidə albanlar yaşayıb. Antropoloji materiallara əsasən bu rayonların əhalisi eyni antropoloji qrupa aiddir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ərazidə ən qədim zamanlardan dolixokran, ensizsifət Kaspi (Xəzər) tipi, sonrakı dövrlərdə isə geniş simalı qədim alban tipi yaşamışdır. Müasir Qafqazda bu cür, yəni dolixokefal baş quruluşuna malik xalq albanların varisi olan azərbaycanlılardır [25,s.37]. Deməli, ərazinin yerli sakinləri olan albanlar danışılan dövrdə bu torpaqlarda sayca digərlərindən üstün idilər. Bunu təkcə müasir Azərbaycan Respublikasının qərb ərazilərində deyil, Gürcüstan Respublikasının şərqində, Ermənistanın şərqində antik dövrlərə, hətta daha qədim dövrlərə aid aşkarlanan dolixokefal baş quruluşlu sümük qalıqları sübut edir [25, s. 36].

Tariximizə, elmimizə, maddi və mənəvi irsimizə partiyalılıq, sinfilik mövqeyindən yanaşmaq vərdisi, “başqasının daxili işlərinə qarışmaq” vahiməsi üzündən xalqımızın... Azərbaycan Respublikası həddlərindən kənarında olan qüdrətli qolları, Cənubi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda yaşayıb-yaradan soydaşlarımızın adlarını çəkməyə belə uzun illər cəsarətimiz çatmayıb. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların aqibəti bu mənada daha dözülməz olmuşdur [18,s.3]. Bununla əlaqədar İ.Məmmədov xüsusi vurğulayır: “Təəccüblü burasıdır ki, aborigen əhali olan Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi haqqında qısa məlumat verməyi belə nə erməni tarixçiləri, nə də Azərbaycan tarixçiləri rəva bilməmişlər. Erməni olmadıqlarına görə onlar “Erməni xalqının tarixi”ndən, Azərbaycanda yaşamadıqlarına görə “Azərbaycan tarixi”ndən kənarında qalmışlar.” [14,s.8].

Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində ən qədim dövrlərdən yaşamağa başlamışlar. Bu faktı əsaslı şəkildə təsdiqləyən amillərdən biri həmin xalqın, tayfanın adını özündə yaşadan toponimlərdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərə, IV-VII əsrdən başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib bu qənaətə gəlmək olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər.

IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzandın məlumatlarında da Cənubi Qafqaz zonasında (o, cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində) hun və digər türk etnoslarının mövcud olduğu bildirilir. İndiki Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan qədim türk tayfalarından biri elə məhz hunlar olmuşdur. Ermənidilli mənbələrdə hunlar - xaylantürklər adlandırılır [12,s.172]. Bu tayfa Qərbi Azərbaycanın ərazisində IV-V əsrlərdə məskən salmışdır. Son dövrlərə qədər (XX yüzilliyin 80 – ci illərinədək) ermənilərin Şərqi Ermənistan adlandırdığı indiki ərazidə qorunub saxlanılan qədim oğuz qəbirləri, qoç, qoyun qəbir daşları yəhərli-yüyenli at heykəlləri xalqımızın tarixi keçmişi ilə səsləşir. “Ermənistan azərbaycanlıları yaşayan bir çox yerlərində, xüsusilə Basarkeçər, Artaşat (keçmiş Qəmərli), Amasiya (keçmiş Ağbaba), Eçmiədzin, Krasnı (keçmiş Qaraqoyunlu mahalı) və s. rayonlarda

sıx-sıx qoyun heykəllərinə, qəbir daşları üzərində qoyun, qoyun başı qabartmalarına tuş gəlmək olur” [22, s.142].

Bu ərazidə yaşayan ilk qədim türk tayfalarından biri **kimmerlər** olmuşlar. Bu adı daşıyan tayfalar miladdan əvvəlki minillikdə Krim, Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiya regionunda yaşamış və tarixi mənbələrdə kimmer (yunan mənbələrində), qimirri (assur mənbələrində), qomer (Bibliya), qamir (erməni mənbələrində) şəklində verilmişdir. Yunan yazılarında proazərbaycan onomastikasındakı “a” səsinin “i” ilə verilməsi (Maday>Midiya) nəzər alındıqda kam ər >kimmer dəyişməsinə qanunauyğun hal hesab etmək lazım gəlir. Göründüyü kimi, qamər tayfaları ilə birbaşa kontaktda olan qədim ermənilərin dilində (qədim erməni yazılarında) həmin tayfaların adı əslinə uyğun şəkildə verilmişdir [12, s.81].

E. ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal sahilləri kimmerlərin vətəni olmuşdur. Onları iskitlər qovmuşlar. Kimmerlər buradan Cənubi Qafqaza və Kiçik Asiyaya gəlmişlər. E.ə. 722-705-ci illərdə kimmerlər indiki Ermənistan ərazisində yaşamağa başlamışlar ki, bu da Urartu çarı I Rusanın dövrünə təsadüf edir (bax: 28; 29). “Kimmerlərin eradan əvvəl VIII əsrdə indiki Ermənistana gəlməsinə qədər burada yaşamış türkdilli əhəlinin necə adlandığı məlum deyil. Ona görə də kimmerlər Ermənistan ərazisində tarixi mənbələrdən adı məlum olan ilk etnosdur” [17, s.76].

Kimmerlərin etnik mənsubiyyəti tarixşünaslıqda mübahisəlidir. Bir qrup tarixçilər kimmerləri irandilli etnos [28, s. 97], başqa bir qrup isə kimmerləri qədim türk tayfalarından biri hesab edirlər [1, s. 102-103; 17, s. 76-82].

Firudin Cəlilov kimmerlər etnoniminin etimoloji təhlilini və morfoloji rekonstruksiyasını nəzərdən keçirərək qamər//qəmər//kimmer etnoniminin kökü/qam//qəm/hissəsini Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif anlamalarda işlənməsini tarixi-xronoloji ardıcılıqla izləyir və M.Kaşğariyə (M.Kaşğari “qam” sözünün şaman anlamında işləndiyini göstərir), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına (Bayındır xanın ulu şamanın oğlu olduğunu göstərir və onun Qamqanın (Qamxan) oğlu olduğuna istinad edir), qədim Azərbaycan antroponimlərinə (Qam-qan “baş, ulu şaman” anlamında Qam buredə isə müqəddəs qurd anlamında işləndiyini xatırladır) istinad edərək [13, s. 82-83] belə qənaətə gəlir ki, “Türk dillərində teonimin (tanrı adının sonralar etnonimə (qədilə adma), qəbilənin kahin tirəsinin adma (şamana), etnotoponimə (qəbilənin yaşadığı ərazi adma) çevrilməsi sistem şəklindədir. Ona görə də qam sözünün etnonim yaradan -ər (xəz-ər, az-ər, tat-ər), -an (tur-an, alp-an), -uq (tur-uq türk) şəkilçiləri ilə işlənilib, qəbilə-tayfa adma çevrilməsi (qamə-ər, qam-an, qam-uq) qanunauyğun haldır” [13, s.83].

Bununla yanaşı, Q.Qeybullayev kimmer çarlarının (Teuşpa, Tuqdame, Sandakşartu, Sandakur) adları əsasında izah edərək aydınlaşdırır ki, bu etnos qədim türk tayfasıdır [17, s.82-89].

Kimmer tayfasının adı indiki Ermənistan ərazisində yer adlarında öz əksini tapmışdır. İrəvanın yaxınlığında Qəmərli rayonunun (04.09.1945-Artaşat), eləcə də Eçmiədzin rayonunun ərazisindəki Qəmərli kəndinin adı (15.07.1946-Medzamor) kimmer qədim türk tayfasının adını əks etdirir.

Onu da əlavə edək ki, indiki Ermənistanın Gümrü şəhərinin adı da (Şörəyel sultanlığının ərazisinə daxil olan Gümrü şəhərinin 1804-ci ildə Rusiya tərəfindən işğalından sonra 1837-ci ildə Nikolay Gümrüyə gəlir. Elə 1873-ci ildə şəhərin adı dəyişdirilib çarın arvadının şərəfinə Aleksandropol qoyulmuşdur [21, s.36-37]. Leninin ölümündən sonra onun adını əbədiləşdirmək məqsədi ilə şəhərin adı Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanı ilə yenidən dəyişdirilib Leninkan adlandırılmışdır. SSRİ dağılandıqdan sonra şəhərə Qumayri, sonra isə təkrar olaraq Qyumari, yəni Gümrü adı verilmişdir) kimmer etnonimi əsasında formalaşmışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamış türk tayfalarından biri də **saklar** olmuşdur. Assur mənbələrinə görə saklar e.ə.VII əsrdə Qara dənizin şimalından Qafqaza gəlməyə başlamışlar. Herodot bu tayfanın adını skif kimi verir. Q.Qeybullayev yazır: “Həm kəmərler, həm saklar atlı etnoslar idilər, atdan qoşqu və minik heyvanı kimi istifadə edir, atın südünü içir, ətini yeyirdilər. Ona görə də antik müəlliflər hər iki xalqı “at südü içənlər” adlandırırdılar. Bu, bütün qədim türk xalqları üçün səciyyəvi olmuşdur. İrandilli xalqların tarixində belə şey yoxdur. Saklar Gürcüstanın şərqini, bütünlüklə Şimali Azərbaycan ərazisini və indiki Ermənistanı tutdular və e.ə 680-cı ildə Araz sahillərinə çatdılar” [16, s.48].

Sakların Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlmələri e.ə. VII əsrdən başlamışdır və beləliklə, ərazidə Sak dövləti yaranmışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Sisyan rayonunun adında öz izini qoruyub saxlamışdır.

Ə.Ələkbərli yazır: “Makedoniyalı İsgəndərin şərqə yürüşü ilə bağlı e.ə. IV yüzilin 2-ci yarısında Sak padşahlığı süqut edir və bu nəhəng Türk dövlətinin şimalı və cənubu arasında kəskin ayrılma baş verir. Şimalda və Cənubda bir sıra türk dövlətləri (Atropatena, Albaniya, Sisakan, Sakasena və s.) yaranır. Bu vaxtlar Armaniya yunanların işğalı altına keçir, e.ə. 321-ci ildə Selevkilər dövlətinin tərkibinə qatılır. Həmin tarixdən e.ə. 202-ci ilə qədər Armaniyada türksöylü Oruzlar // Oğuzlar (Sak boyundan) sülaləsi, e.ə. 202-ci ildən etibarən isə əslən mıdyalı Artaşlar (Qamər boyundan) sülaləsi hakimiyyətdə olur”. [15, s.10].

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarından biri də **quqarlar** olmuş, təqribən e.ə. VII-VI əsrlərdə bu ərazidə yaşamışlar. Tarixən Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Qoqarena əyaləti olmuşdur ki, bu da, şübhəsiz, quqarların adı ilə bağlıdır. Onlar Göyçə gölü ətrafında yaşamışlar. Türk mənşəli quqar tayfasının adı daha qabarıq şəkildə indiki Ermənistanın Quqark rayonunun adında özünü göstərir. Türkiyə tədqiqatçısı M.Fahrettin Kırzioğlu yazır: “Arsaklılar çağında Gölədən Tiflis altındakı Borçalıya kimi uzanan və XIII əyaləti təşkil edən bölgənin “Quqark” (Quqarlar) adı da əski “Qoqar-en”dən qalmadır” [10, s. 10].

“Sonrakı tarixi mənbələrdən aydın olur ki, 387-ci ildən sonra Gögər ölkəsi uzun müddət İberiya ərazisinə daxil edilmişdir. M.Xorenasi (V əsr) Gögər vilayətinin adını erməni dilinin qaydalarına uyğun olaraq Quqark şəklində yazmışdır. Sözü kökünü qədim azər dilindəki gögər//qöqər formasına uyğun quqar vermişdir, «k» isə erməni dilindəki cəmlilik bildirən şəkilçidir” [5, s. 66].

İndiki Ermənistanın ərazisində tarixən yaşayan türk tayfalarından biri isə **şiraklar** adlanırdı. Bunlar haqqında ilk məlumatı I əsrdə Strabon vermişdir. Tarixi mənbələrdə bu etnonim şirak, şıraç, çirak fonetik formalarında qeyd alınmışdır. Bu tayfanın türk mənşəli olması haqqında M.Seyidovun [22, s.47-59], Q.Qeybullayevin [17, s. 105-108] və Q.Məşədiyevin [20, s.228] əsərlərində də məlumatlar vardır.

Şirak tayfası Göyçə gölü ətrafında, Arpaçaym sahilində yaşamışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistanın ərazisində tarixən mövcud olmuş Şirak əyalətinin adında, Şörəyel toponimində özünü qoruyub saxlamışdır. Şirak türk tayfasının adını özündə əks etdirən ərazilərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar. Bu da Şirakların qədim türk tayfalarından olduğunu sübut edən tarixi dəlillərdən biri və başlıcasıdır. Onu da qeyd edək ki, şirak tayfası azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarından **qarqarlar** və **peçeneqlər** də yaşamışlar. Bu tayfaların adlarını özündə yaşadan toponimlər indiki Ermənistan adlanan ərazidə mövcuddur [9, s. 162-163, 207-208].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri də **şadılı** tayfası olmuşdur. Şadılı tayfası “qədim şadlı boyu ilə bağlıdır, şadlı sözü isə qədim türk dilində titul bildirən şad sözündən yaranmışdır” [4, s.70].

“Şad” sözü qədim türklərdə hərbi titul mənasında işlənirdi [27, s.519]. Firudin Ağasioğlu yazır: “.. şad titulu müxtəlif türk bölgələrində işlənmişdir. İrəvan mahalında bu titulun ən qədim yazılı tarixi m.ö. VII əsrin ortalarına aiddir. Asur yazısında keçən bu məlumat həmin çağda Kur-Araz çayları arasındakı ərəziləri əhatə edən və Vədi də daxil olmaqla, mərkəzi Göyçə gölü hövzəsi olan saqa-qamər boyalarının qurduğu Saqa dövləti ilə bağlıdır. Burada söhbət dövlət başçısı Tuğdamm oğlu Sandak -Şatər haqqında gedir” [10, s.11]

Şadlı türk tayfasının adı Qərbi Azərbaycanın Vedibasər mahalında 1988-ci ilə kimi azərbaycanlıların yaşadığı Şidli toponimində öz izini qoruyub saxlamışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən məskunlaşan qədim türk tayfalarından biri də **kəngərlərdir**. Kəngərlər bu əraziyə eramızın IV əsrindən sonra gəlmişlər. Qədim türk tayfalarından olan kəngərlər əsasən Ağrı vadisində, indiki Ermənistanın Gürcüstanla sərhədlərində yaşamışlar.

Kəngərli tayfasının adı Ağbaba mahalındakı Kəngər dağının adında özünü qoruyub saxlamışdır. Eləcə də kəngərli tayfasının qollarından olan **pol, çor** etnonimləri ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur [17, s.112-114].

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən **cinli, oğuz, sabunçu, baharlı, bayandur, əfqanlar, qacar, peçeneq, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustacı, türkmən, ayırım, qarapapaq, muğanlı** və b. türk tayfaları yaşamışdır [10, s.11]. Onların adlarına Əfşar (Vədi), Xalac (Qafan), Qaçaran (Qafan), Qaraqoyunlu (Cəmbərək), Qaraiman (Basarkeçər) və s. toponimlərdə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, tarixən yaşamış 24 oğuz tayfasının hamısının adı ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli toponimlər olmuşdur ki, bu da ərazinin qədim Oğuz yurdu olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş **varsaq, barsil, şıraç // siraç, qaşqay, saq, arsaq, bulqar** kimi türk tayfaları çox-çox qədim zamanlardan yaşamışlar [22, s.336]. Bu baxımdan erməni tarixçisi M.Xorenasinin türk tayfalarından biri olan bulqarların eramızdan əvvəl indiki Ermənistan ərazisində yaşadığını göstərən aşağıdakı fikri çox qiymətlidir: “O zaman Qafqazın böyük dağlarının ətəklərindəki Bulğarlann ölkəsində düşmənçilik başladı və onların çoxu bizim ölkəyə (indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur – red) gəldilər və Qoğdan (İrəvanın yaxınlığında yaşayış məskəni olmuşdur – red) aşağıdakı bərəkətli yerlərdə uzun müddət yurd saldılar” [22, s.325].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri **zəngi** idi. Bu tayfanın adı qədim çağlarda sanqi şəklində yazılmışdır [5, s. 114]. **Zəngi** tayfası türk mənşəlidir. Fəruq Şümer yazır: “Əlcəzir və Suriya hakimləri olan zəngilər də türk məmlük ailəsindən idilər” [23, s. 123].

Ərəb ölkələrindəki məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır. Deməli, zəngilər qıpçaq tayfalarından biridir: “Zəngilər təkcə Ağrı vadisində deyil, həm də Zəngi (Zəngəzur) bölgəsində yaşamışlar. Ümumiyyətlə, İrəvan mahalının digər qədim tayfaları kimi zəngi boyları da sonralar geniş ərazilərə yayılmışdır. Belə ki, Quzey Azərbaycanda Zəngilan və Sanqaçal toponimlərində də izini qoymuş zəngilər bir zamanlar Türkünstan çöllərinə qədər köç etmişlər” [4, s.72].

Qərbi Azərbaycan ərazisinin zəngin tarixi vardır. Ermənisan haqqında ilk məlumatlar Bisitun yazılarında, Strabonun, Herodotun əsərlərində verilmişdir. Lakin bu qaynaqlarda adı çəkilən Ermənistanın indiki Ermənistan ərazisi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bəzi mənbələrdə e.ə. IV əsrin sonlarında yaranmış Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Artabazın olduğu qeyd edilir. Artabazın hakimyyəti illərində çox güman ki, sonrakı Şərqi Ermənistan ərazisi də Azərbaycanın tərkibində daxil imiş [3, s.139].

E.ə.189-cu ildə Azərbaycanın qonşuluğunda Armeniya dövləti yaratmaq istəyirlər. Hətta Armeniya hökmdarları Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistanın Ağrı vadisinə və onun dağlıq hissəsinə hücum edir və oranı ələ keçirirlər. Lakin azərbaycanlılar sonralar bu torpaqları geri alırlar [1, s.140].

III-VII əsrlərdə indiki Ermənistanın müəyyən əraziləri Sasanilər hakimiyyətinə tabe idi. 387-ci ildə indiki Ermənistanın Ağrı vadisi İranın, Quqark vilayəti isə Gürcüstanın tərkibində olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Syunik vilayət olmuşdur. Bu, 12 vilayətdən ibarət idi [19, s. 95]. 591-ci ildə İranla Bizans arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Ağrı vadisinin bir hissəsi və Syunik vilayəti İranın tabeliyində qaldı [18, s.90].

Girdman vilayətinin Albaniyanın qərb ərazilərinə daxil olması fikri isə daha ağlabatandır, təkcə ona görə ki, M.Kalankatlı onu Uti vilayətinin havarı olaraq göstərmişdir. Uti vilayətini isə Albaniyanın daha çox mərkəzi və qərb ərazilərini əhatə edirdi. Eyni zamanda, XIII əsr müəllifi Gəncəli Kirakos qeyd edir ki, Vardan Tavuş (Tovuz) və Şamxorun (Şəmkirin) qonşuluğunda “Girdman” qalasını tikdirdi. Bu məlumat da, həmçinin, göstərir ki, Girdmanı Albaniyanın hardasa qərb sərhədləri daxilində axtarmaq daha doğru olardı. Lakin Azərbaycan tarixşünaslığında olan dağlıq Şirvan ərazisindəki ikinci Girdman fikri də əsassız deyil. İlk dəfə XII əsr müəllifi Fələki Şirvaninin şerlərində Şirvanda Girdmançay hövzəsində bu vilayət qeyd olunmuşdur[26,s.186]. Lakin, mənbələrin əksəriyyətində Şəmkirçay hövzəsində, İberiya ilə sərhəddə yerləşən Girdmandan danışılır. Hətta, Şamxorçayın qollarından biri də erməni mənbələrində Kartman çayı olaraq qeyd olunub [26,s.186]. Girdiman Qafqaz Albaniyası ərazisinin tarixən formalaşan, antik və erkən orta əsrlərdə ölkənin hərbi-iqtisadi və dini-siyasi həyatında çox mühüm rol oynamış olan inzibati-siyasi vahidlərindən biri olub. Elə buna görə də Albaniya tarixi ilə bağlı yazılı mənbələrdə Girdiman vilayəti, Girdiman knyazlığı, Girdiman qalası, Girdiman məbədi və Girdiman şəhəri barədə məlumatlara tez-tez rast gəlinir.

Girdiman problemi hələlik milli tarixşünaslığımızda yetərinə öyrənilməmiş sahə olaraq qalmaqdadır. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların bu problemlə bağlı müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş mülahizə və fikirləri isə öləri və ziddiyyətlidir. Bu da ondan irəli gəlib ki, Girdiman problemi barəsində yazanların əksəriyyəti orta əsr mənbələrinə, xüsusən də erməni-gürcü tarixçilərinin əsərlərinə istinad etməklə kifayətlənmişlər. Halbuki, ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, toponimikası, əhalinin etnik tərkibi, dili, mədəniyyəti və xüsusilə də maddi-mədəniyyət abidələri ilə bağlı əsrlər boyu dəyişilməmiş qalan təbii-tarixi reallıqlar yetərinə nəzərə alınmadan Girdiman vilayətinin tarixi-coğrafiyası barədə fikir söyləmək əlbəttə, düzgün olmazdı. Elə akademik Z.M. Bünyadov da Girdiman vilayətinin lokalizəsinə dair məqaləsində bu amili xüsusi olaraq qeyd edib. Amma təəssüflər olsun ki, əvvəllər olduğu kimi, son onilliklərdə də Girdiman probleminin öyrənilməsində bu amillər, o cümlədən Azərbaycan ərazisində aparılmış olan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, Girdiman problemi 60-70 il əvvəl olduğu kimi, bu gün də milli tarixşünaslığımızda çox ciddi polemika mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Albaniyanın siyasi tarixinin və tarixi coğrafiyasının tədqiqatçısı F.C.Məmmədova Girdiman vilayəti ərazilərini lokalizə etmişdir. Girdiman Kürün sağ sahilində yerləşən siyasi-inzibati vahid kimi Uti əyalətinə daxil olmuşdur. Mənbələrdə bu vilayət Qardman (qədim erməni dilində), Girdiman (qədim İran dilində) və Qardabani (qədim gürcü dilində) adı ilə tanınırdı. Bu vilayətin lokallaşdırılması ilə bağlı üç nəzəriyyə mövcuddur. Bir çoxu onun Ağsu və Girdiman çayları rayonunda (İ.Əliyev, F.L.Osmanov), digərləri müasir Qazax rayonu ərazisində (S.T.Yeremyan), üçüncü qrup isə Şəmkirçay hövzəsi ətrafında və Gədəbəy rayonunda (Z.M.Bünyadov) yerləşdiyini iddia edirlər. F.C.Məmmədovanın

fikrincə, Mehranilər torpaqlarının hüdudlarını möhkəmlətdikcə Kürün sol sahilinə doğru (müasir İsmayılı rayonunun ərazisi), Göyçay çayı - Girdiman hövzəsinə doğru irəliləyirdilər. Lakin Girdiman Albaniya dövlətinin qərbində xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi.

“630-cu ildə Cebi xaqan sərkərdə Çopran tarxanm başçılığı altında Armeniyaya üçminlik ordu göndərdi. Sasani mərzbanı orduda xidmət edən türk süvarilərinin rəisi, türk etnosuna mənsub olan Honahı, Çoprana qarşı göndərdi. İki türk dəstəsi Göyçə gölünün sahilində döyüşə girdilər. Burada Sasani ağalığının müdafiəsinə qalxmış Honah məğlub oldu. Döyüş gedən yer Azərbaycan türkləri yaşayan ərazi idi və onlar etnik və dil cəhətdən həm türk mənşəli albanlara, həm də türk xaqanlığının türkdilli əhalisinə qohum olduğundan çox güman ki, türk xaqanı azəri türkləri yaşayan ərazini öz hakimiyəti altına almaq istəyirdi. Qələbə nəticəsində Göyçə gölü sahil boyu türk xaqanlığına tabe edilir” [1, s. 195].

Bu dövrdə indiki Ermənistan ərazisində aşağıdakı əsas yaşayış məntəqələri olmuşdur.

İrəvan. Bu yaşayış məntəqəsi İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur və indi də indiki Ermənistanın paytaxtıdır. Ararat vadisinin şimal-şərqində, Zəngi çayının sahilində yerləşir. İlk dəfə VII əsrdə (670) xatırlanır [10, s.13].

Ararat. Araz çayının sahilində yerləşirdi. Münbit torpaqları olduğu üçün əhali daha çox yaşayırdı. Ərazi XIII əsrə qədər səlcuqların, XIII əsrdən sonra monqol- tatarların tabeliyində olmuşdur.

Şirak. Axuryan çayının yuxarı və aşağı axarları arasında yerləşmişdir. Movses Xorenli “Ermənistan tarixi” əsərində Şirakı acgöz mənasım verən şirakin adı ilə bağlayır [10, s. 13]. Lakin əslində Şirak toponimi sirak adlı qədim türk tayfasının adı əsasında yaranmışdır.

Gümrü. İndiki Ermənistanın Şörəyel ölkəsində yerləşir. E.ə. IV əsrdə bura yaşayış məskəni olmuşdur. Erkən və orta əsrlərdə Kumayri adlanırdı.

Kotayk. İndiki Ermənistan ərazisindəki Kotayk (Abovyan) və Axta (Razdan) rayonlarının, Qəmərli (Artaşat) və Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonlarının bir hissəsini əhatə edib, Zəngi çayının vadisində yerləşirdi.

Qafan. Syunik vilayətində yeganə şəhər olmuşdur. Qafan-Qaçaran yolunun ortasında, Oxçu çayının sağ sahilində yerləşir. Qafan haqqında ilk məlumatlar V əsrin əvvəllərində verilmişdir. X əsrdən başlayaraq şəhər kimi tarixçilər tərəfindən qeydə alınmışdır. Qədim mənbələrdə Sünik əyalətinin 12 vilayətdən ibarət olduğu bildirilir. Sünikin, ümumiyyətlə Albaniya ərazisi olduğu həтта, bir çox erməni tarixçiləri tərəfindən də təsdiq olunur. Məsələn, Sebeosun yazdığına görə, 571-ci ildə Sünik hakimi üsyan edərək ermənilərdən ayrılıb. O, İran şahı Xosrovdan xahiş edib ki, Sünik arxivlərini Dvindən Paytakarana köçürsün və onların üstündən erməni adı götürülsün. Və bu xahiş yerinə yetirilib.

Şəki. X əsr anonim müəllifin verdiyi məlumata görə Şəki Ermənistanda uzunluğu təqribən 70 fərsəx olan bir vilayətdir [12, s.180].

Eyni zamanda indiki Ermənistan ərazisində tarixən Dvin, Ağm (Ani), Qami (Gəmi - Z.B.) kimi böyük şəhər və yaşayış məntəqələri olmuşdur [12, s.143].

Xəzər türk tayfası VIII əsrdə indiki Ermənistan ərazisində tam məskunlaşmağa başlamışdır. “II Yəzidin (720-724) hökmranlığı zamanı 722-23-cü ildə xəzərlər qıpçaq və digər türk tayfalarının köməyi ilə təqribən 30 min nəfərlik ordu ilə yenidən Arana soxuldular və onun ərazisindən keçərək Ermənistana girdilər” [12, s. 106].

XI əsrin I yarısında indiki Ermənistan ərazisi səlcuqların tabeliyinə keçmişdir. Qədimdən oğuz tayfaları indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar. Oğuzların bu ərazidə yaşadığını VII əsrin tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, əsərdə adı çəkilən Göyçə dənizi (Göyçə gölü-İ.B), Göyçə dağı, Altuntaxt, Şəruk

(Şirak – red) toponimləri tarixi həqiqətlərdən xəbər verir [6, s.45-60; 7 s. 197-204; 8, s.61-68; 9, s.432-433].

“Artyom adlı daha bir tanınmış erməni müəllifi oğuz tayfalarının bu məmləkətdə (indiki Ermənistanda – red) qədimdən məskunlaşdıqlarını şəkki-şübhə yeri qoymadan daha inandırıcı, daha gerçək faktla etiraf, təsdiq və sübut edərək yazmışdır: За несколько верст не доходя до сей деревни, увидел я в стороне множество надгробных памятников ... пришли на означенное место. Она есть древнее кладбище, называемое Огус...” [18, s.36-37]. 1124-ci ildə Ani və Şirak Gürcüstana birləşdirilir. İndiki Ermənistanın səlcuqlardan azad olunması çança Tamaranın dövrünə (1184-1213) təsadüf edir. Bəni, Şirak, Ani 10-12 il ərzində (1190-cı ilin ortalarından XIII əsrin I onilliyinin axırına qədər) səlcuqlardan azad olunub, Gürcüstanın tabeliyinə keçdi.

Ümumiyyətlə mövzu ilə bağlı aparılmış araşdırmalardan əldə olunmuş nəticələrə əsasən Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinlərinin - aborigenlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu əsaslı faktlarla təsdiqləmək mümkündür. Bu, isə həm Azərbaycan tarixi, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyasının hərtərəfli və elmi şəkildə araşdırılması üçün yeni geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Bakı: Azəməşr, 1994, 688 səh.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. Bakı: Elm, 2007, 520 səh.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə, VI c., Bah: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1982, 608 səh.
4. Ağasıoğlu F. Azər xalqı (secmə yazılar). Bakı: Ağrıdağ, 2000, 436 səh
5. Ağasıoğlu F. İrəvan mahalının qədim əhalisi / Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı:ADPU-nəşri, 1998, 110-115.
6. Bayramov A.Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” la bağlı tarixi yer-yurd adlarımız. Pedaqoji Universitet Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası) / “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. №1, Bakı: ADPU, 1999, s.45-60.
7. Bayramov İ.M. “Goycə gölü” hidronimi haqqında // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, №4, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2002, s. 197-204.
8. Bayramov İ.M. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Altuntaxt toponimii // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). Bakı: ADPU, 1999, s.61-68.
9. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 696 səh.
10. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı: 2011, 288səh.
11. Bəkirova E.A. Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr).Xəritə və şəkil. “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021, - 220 s.
12. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 səh.
13. Cəlilov F.A. Qədim türk etnonimləri (Qamər “kimmer”) / Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API, 1987, s.81-83
14. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə), Bakı: Gənclik, 1995, 464 səh.
15. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 səh
16. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, 102 səh
17. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 səh.
18. Məmmədov İ.S. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 700 səh.

19. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azəməşr, 1993, 262 səh
20. Məşədiyev Q.T. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Azərbaycanın paleotoponimləri. Kitabi- Dədə Qorqud (məqalələr toplusu).Bakı: Elm, 1999, s.228-231
21. Mustafa N. Gümrünün tarixindən səhifələr // Elturan, 1993, №1-2, s.36-37
22. Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 səh.
23. Sumər Faruq. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 səh
24. Zeynalov F. Tükologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 347 səh.
25. Гарабаг: Курекчай-200 (Ред. Махмудов Я.М., Бахрамов Дж.А., Мамедова Г.Н.). Баку-2005, 168 с.
26. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, с.550.,
27. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 стр
28. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории (“Киммерийцы”) // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.).Труды международной симпозиума по этническим проблемам история Центральная Азии в древности . Душанбе, 17-22 октября 1977 г. М.: Наука, с. 90-100
29. Страбон. География. В 17 книгах. Книга XI, Л., 1964,943 стр.
30. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, 391.

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ДРЕВНЕГО И РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

*Нагиев Эльсевэр Ниязи оглы, Мехдиев Эльдар Муса оглу
Резюме*

В статье описывается историко-политическая география Западного Азербайджана в период древнего и раннего средневековья. Несмотря на то, что отсутствие письменных источников относительно истории нашей страны III - II тысячелетий до н.э. не позволяет широко интерпретировать историко-политическую географию Западного Азербайджана в этот период, провести анализ можно, опираясь на возможности, предоставляемые этнографическими и топономическими данными. Исторические факты, связанные с историко-политической географией Западного Азербайджана в период раннего средневековья, сравнительно широки и включены в научный обмен исследователями. По результатам, полученным в исследованиях по данной теме, можно подтвердить существенными фактами, что коренные жители территории Западного Азербайджана - аборигены - являются азербайджанскими тюрками. Это создает широкие возможности для всестороннего и научного изучения как истории Азербайджана, так и исторической географии народов Южного Кавказа. Для всестороннего и содержательного анализа исследовательской работы был использован ряд исторической литературы и источников.

HISTORICAL AND POLITICAL GEOGRAPHY OF WESTERN AZERBAIJAN DURING THE ANCIENT AND EARLY MIDDLE AGES

*Nagiyev Elsever Niyazi oglu, Mehdiyev Eldar Musa oglu
Summary*

The article describes the historical and political geography of Western Azerbaijan during the ancient and early Middle Ages. Despite the fact that the lack of written sources

regarding the history of our country of the III - II millennia BC does not allow to widely interpret the historical and political geography of Western Azerbaijan during this period, analysis can be carried out based on the possibilities provided by ethnographic and toponomic data. Historical facts related to the historical and political geography of Western Azerbaijan during the early Middle Ages are relatively wide and included in the scientific exchange of researchers. Based on the results obtained in studies on this topic, it can be confirmed by significant facts that the indigenous inhabitants of the territory of Western Azerbaijan - natives - are Azerbaijani Turks. This creates ample opportunities for a comprehensive and scientific study of both the history of Azerbaijan and the historical geography of the peoples of the South Caucasus. A number of historical literature and sources were used for a comprehensive and meaningful analysis of the research work.

Rəyçi: dosent Sevinc Bağirova

Azərbaycan tarixi kafedrasının 29.11. 2023-cü il tarixli iclasının 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 29 noyabr 2023-cü il